

НАЧИНСКЕ И КОЛИЧИНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ¹

МИЛИВОЈЕ МИНОВИЋ
Педагошка академија, Сарајево

UDK 808.61/62—561.1
Изворни научни рад

1) У сербокroatистици се под начинским реченицама третирају и стварно начинске, али и реченице с количинском семантиком (о овоме види више под тачкама II/42, 43, 44). У овоме раду количинске реченице разматрају се посебно — и то зато што покривају семантичко поље (онтолошку вриједност) различито од значења начина.

2) У сербокroatистици су начинске реченице (а с њима и количинске) досада третиране и као *поредбене* (понекад као *начинске* и *поредбене*, понекад као *начинско-поредбене*², понекад као *начинске* или *по-*

¹ Овај рад настао је као обрада дијела теме *Сложена реченица* из пројекта *Стандарднојезички израз српскохрватског, односно хрваткосрпског језика у Босни и Херцеговини*, који се реализује при Институту за језик у Сарајеву. Аутор овога рада одговорни је истраживач у обради теме, а Веселинка Кулаш је истраживач.

Скраћенице имена и презимена аутора и дјела из којих су навођене потврде значе:

Андрић — Андрић Иво; *Ђопић*, III — Ђопић Бранко, Орлови рано лете Просвета, Београд, 1963; *Ђоров* — Ђоровић Светозар; *Чуић* — Чуић Стјепан, Приповијетке, ЕСКБиХ (едиција Савремена књижевност народа и народности Босне и Херцеговине, Свјетлост, Сарајево, 1984/85, у 50 књига); *Кикић*, II — Кикић Хасан, Провинција у позадини, Зора, Загреб, 1951; *Кочић*, I — Кочић Петар, Приповијетке, Просвета, Београд, 1968; *Конц* — Концић Мухамед, Сицилијум фронт, ЕСКБиХ; *Кош* — Кош Ерих, На аутобуској станици, ЕСКБиХ; *Лукић*, I — Лукић Витомир, Приповијетке, ЕСКБиХ; *Макс*. I — Максимовић Војислав, Заводишта, ЕСКБиХ; *Марјан*. II — Марјановић Мирко, Вода тече како тече, ЕСКБиХ; *Муч* — Мучибабић Милан, *Камен и пепео*, ЕСКБиХ; *Наст*. — Настип Владимир, Симагови будни снови, ЕСКБиХ; *О.—А*. — Осман—Азиз, Приповијетке, Библиотека културног наслијеђа БиХ, Сарајево, 1988; *Ољача*, I — Ољача Младен, Козара, ЕСКБиХ; *Ољача*, II — Ољача Младен, Развалина, ЕСКБиХ; *Радан*. — Радановић Ненад, Смрт Алојза Кризмана, ЕСКБиХ; *Разг.* — примјери забиљежени у свакодневном разговору; *Самок*. — Самоковија Исак; *Селим*. I — Селимовић Меша, Дервеш и смрт, Свјетлост, Сарајево, 1966; *Сидран* — Сидран Абдулах, Сјећаш ли се Доли Бел, ЕСКБиХ; *Сијарић*, I — Сијарић Тамил, Мојковачка битка, Свјетлост, Сарајево, 1969; *Симић* — Симић Новак; *Шимун*. — Шимуновић Динко, Одабране приповијетке, Београд, 1951; *Триф*. I — Трифковић Ристо, Воз за свануће, ЕСКБиХ.

² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II, Београд, 1969.

редбене³, а понекад само као *начинске*⁴). У страниј синтаксичкој литератури (овдје се, илустрације ради, наводе само два примјера) има поступака да се посебно разматрају поредбене, а посебно *начинске реченице*⁵. Има поступака да се и једне и друге третирају као *поредбене*⁶. До овакве праксе (до искоришћавања терминоелемената *начински* и *поредбени* као, мање или више, синонимских вриједности) долазило је зато што су у вредновању (класификацији) била помијешана два различита критеријума, и то: а) семантички и б) критеријум језичке технике (у изражавању семантике). Тим путем могао би се и неки други тип реченице (по начину интерпретације такође поредбени) третирати као *начинска реченица*. Упореди и сљедећи примјер: Немојте ићи раније него (што) смо се договорили⁷. Наведени примјер настао је на основу истог структурног модела као и: Он учи боље него (што) смо се надали (*начинска*), те и: Узели су више него (што) им је требало. Уп. модел: P_1 (к о м п.) ← [*него (што), но (што)*] P_2 .

3) У вези с *начинским* и *количинским* реченицама посебно су занимљиве оне овакве структуре које су с контаминираном семантиком (двосемне, тросемне), а и реченице које из других разлога треба третирати као посебности (о њима види више у тачкама I/31—41, те и у тач. II/55—62).

4) И најзад, о још једном разлогу што се овдје под заједничким насловом третирају и *начинске* и *количинске* реченице. Адвербијалне реченице могу се класификовати на три подгрупе, и то на: а) реченице које информичу о ситуативном плану (временске и мјесне), б) реченице које информичу о мотивском плану (у једном ширем значењу овога термина: *намјерне, погодбене, узрочне, посљедичне, допусне*) и с) реченице с квалитативном и квантитативном семантиком (*начинске* и *количинске*).

5) Све ово што је речено у уводном дијелу били су разлози који су утицали да се у раду ова синтаксичка проблематика разматра на овај начин.

I. *Начинске реченице*

6) Основна семантичка одлика *начинских* реченица у томе је да оне по начину вршења радње, квалитету особине и сл. одређују или неки дио основне реченице или њу читаву. Прим-

³ Приручна граматика хрватскога књижевног језика, Запреб, 1979.

⁴ Р. Катичић, Синтакса хрватскога књижевног језика, Запреб, 1986.

⁵ Н. С. Валпина, Синтаксис современного русского языка, Москва, 1977.

⁶ Грамматика современного русского литературного языка, Акад. наук СССР, Москва, 1970.

⁷ О овом типу реченица, у корелацији с типом *Прије него смо пошли*, добро смо се одморили — више се говори у обради временских реченица, као дијелу будуће монографије.

јери: Он ради *како смо се договорили* (Разг.); Иван је крупан *као да је од брда одваљен* (Разг.). — Начелно виђено, начинске реченице су еквивалентне (синтаксички) прилошким одредбама за начин у простим реченицама. Упореди у овој тачки први наведени примјер са следећом његовом престилизацијом: Он ради *по нашем договору*. Овакав операциони поступак није увијек могућ (ни са свим подврстама начинских реченица ни са свим типовима адвербијалних реченица у цјелини).

7) Начинском реченицом може се одређивати глаголска радња глагола у функцији а) предиката и б) у функцији неког зависног реченичког члана (у облику глаголског прилога или глаголског придеја). Упореди примјере: а) *Тетур а о је путем као да је болестан* (Разг.). б) *Никад (...) није показивала жељу да му упозна жену, све време се односећи према њој као да ова и не постоји (...)* (Кош, 170) — (...) овдашњи посматрачи могли (су) да примијете pilota, његово црно попрсје и мајушну главу, малко савијену, *као да се наслађује* (Ољача, I, 155).

8) При неприхватању термиоелемента *поредбени* у вредновању зависних реченица на семантичким основима има се у виду да је поређење као синтаксичка датост појава логичко-методолошког, а не онтолошког поретка (обје категорије у вези с језиком). Поређење је метод, начин сазнавања и исказивања сазнатог (предмета, особина и другог из објективне стварности) и односа међу њима. Кад се пак говори о онтолошким вриједностима на плану језика, онда се мисли на семантичка поља и позиције у дубинским структурама. Семантичка поља су настала на основу вјековне сазнајно-говорне праксе одређеног језичког колектива.

9) Према свему досад реченом, постоје и поредбене реченице. Али оне се као такве вреднују према другим параметрима, а не на основу њихове семантике. Оне као такве (поредбене) настају на основу поређења, као устаљеног језичко-методолошког механизма. Тај језички механизам служи да се изразе одређене онтолошке вриједности као компоненте реченичке информације.

10) Начинске реченице везују се следећим везничким средствима:

- а) *да, а да, што, само што;*
- б) *као што, као да, као кад; како, колико (= како);*
- в) *него (што), него да, него кад;* (у таквим комбинацијама и *неголи*); *по (што), по да, по кад;*
- г) *(у)м(ј)есто да;*

11) Начинских реченица има и друкчијих, а не само поредбених. Такви су и следећи примјери, зависне реченице уведене везницима *да* и *што*:

- а) Ипак, *да сви виде*, напуних пиштољ (Макс. I, 30). — Говорио је *што тише може* (Штам.). — Оставим овце и почнем трчати, *што сам јаче могла* (Шимун., 303). — У првом наведеном примјеру присутна је и нијанса

значања намјере, али у основи је начинска сема (= јавно). (О начинским непоредбеним реченицама види и касније, нпр. и реченице с везничким скупом *а да*, у тач. 33. и даље).

12) За разлику од начинских реченица с везницима *да*, *што* (види у прет. тачки), посебно треба разматрати примјере какви су следећи: а) Малишан је тада легао *да се више не дигне* (Муч. I, 173). — б) Све је испало *да ти памет стане* (Разг.)^{7а}. — с) Конопац је олабавио, *само што се није одријешио* (Разг.). — У овим примјерима зависне реченице одређују основне у начинском смислу на основу могуће стварне или фигуративне, непосредне или опште посљедиčnosti. О могућности употребе корелативних демонстративних лексема и у оваквим примјерима види касније шири коментар, у тач. 16. и 17.

13) У везивању начинских реченица врло је фреквентна прилошко-везничка ријеч *као* у комбинацији с везничким средствима *да*, *што*, *кад*, *дакле*: *као да*, *као што*, *као кад*. Примјери:

а) Поред ње су пролазили *као да није жива* (Радан. 59). — (...) и лажала *као да је мртва* (Сијарић, I, 19). — (...) понаша се *као да је тек заризао судбину ропства* (Лукић, I, 210). — Све ти изгледа *као да си на другом свијету* (...) (Кикић, II, 62).

б) Он ради *као што раде сви вриједни људи* (Разг.). — Миловала га (је) *њежно и сјетно, као што сестрина марама покрива лице мрвога брата* (Ољача, II, 478).

с) Просупе се по најму *као кад вјетар подухвати сламу и пљеву* (...) (Макс, I, 31). — (...) а затим је, *као кад у ракетној бази одбројавају последње секунде пре старта васионске ракете*, узео да ређа дане унатраг (...) (Кош, 231)

(14) У свим примјерима наведеним у претходној тачки (под *а*, *б*, *с*) зависном реченицом одређује се начин вршења радње глагола у основној реченици на основу једнакости синтаксичких ентитета (средство за изражавање те једнакости у поређењу јесте везничко средство *као*, у комбинацији с другом везничком компонентом). А разлика у значењу зависних реченица под *а*, у поређењу с оним под *б* и *с*, у томе је што зависне реченице везане везничким скупом *као да* значе реално претпостављене и иреалне садржаје којима се путем упоређивања одређује садржај основних реченица. А у примјерима *б* и *с* (с везничким средствима *као што* и *као кад*) зависне реченице означавају реалне садржаје као поредбене елементе с тим што је у примјерима с присутна и нијанса временског значења (носилац те семантике је везничка ријеч *кад*).

^{7а} Зависна реченица... *да ти памет стане*, иако је фразеологизирана, функционише као стварна реченица. Фразеологизацијом није изгубила своје егзистенцијалне реченичке вриједности. О томе свједочи и следећи примјер: Гледајући у њега, *памет ми је стала*, у коме веза *памет ми је стала* чини орж реченичке егзистенције.

15) У свим примјерима наведеним у 13. тачки могућа је у зависној реченици (у саставу везничког скупа) употреба и актуализатора *з'д*. У истој функцији могућа је и употреба ријечце *б'ш*. У вези с овим упореди и сљедећи примјер: *Нешто као крзамак или богиње осуло им је и изувијало листове, баш као да је неко штапом ударао по још нејаким дјечјим прстићима (...)* (Кош, 222).

16) Као што је случај и с неким сложеним реченицама зависног односа с другим врстама зависних реченица, и овдје (с начинским) има синтаксичког простора за употребу демонстративних лексема, овдје прилога за каквоћу: *овако, тако, онако*. Употребом ових прилога јавља се везничка корелација *тако као да, тако као што, тако као кад* гдје прилог није везничка компонента већ само суодносни дио. Примјери: а) *Џана је прилазила тако — као да одмах хоће да му каже (...)* (Сијарић, I, 33); б) (...) а изљубише се и са женама — тако као да то чине посљедњи пут (Сијарић, I, 167). — с) *Учинио сам тако као да сам дошао на гробље (...)* (Лукић, I, 21).

17) У оваквим околностима — као и у другим сличним — показни прилози у контактної позицији (прије свега у њој) функционишу у аналитичком јединству с корелативним везничким скупом, јер сигнализирају (на одређен начин истичући) синтаксичку функцију сљедеће предикативне јединице (начинске реченице, када је она у постпозицији). У примјерима наведеним у претходној тачки поменути прилози су, у односу на везнички скуп, у контактної позицији. Разумљиво, они могу бити и у дистантном положају (у средини или на почетку основне реченице, и кад је зависна реченица у инверзији). Примјери за дистантност: а) *Џана му је тако прилазила као да одмах хоће да му каже (...)* (Престилизован Сијарићев ранији примјер, из тачке 16, а.). — б) *Као кад човјек на путу угледа змију и престрављен скочи у страну (...)* — тако и она преза од тих прсатих (...) чиновница (...) (Кош, 240). — Налазећи се у дистантној позицији, показни прилози губе од своје функције коју имају у аналитичком јединству корелата. Не губећи у тој дистантној позицији корелативну везу с начинском реченицом, ти се прилози добрим дијелом више интегришу у основну реченицу.

18) Начинске реченице везане везничким скупом *као да* могу бити и с нијансом узрочног значења. Примјери: *Као да осјећа моју жељу за бјекством, загрли ме јаче (...)* (Макс. I, 67). — Вук искапи још једну ракију и нагло устаде, *као да се ухватио у беспослици и дријемању* (Макс. I, 32).

19) Начински везник *како* по значењу (граматичком) синонимичан је везничком скупу *као што* (не и с *као да* и *као кад*). Примјери: Тврдоглав је тај наш Обрен и неће поступити *како му се наређује* (Радан. 13). — б) Возач је заиста срицао имена *како су му падала на памет, како су му долазила (...)* (Чуић, 189); с) Нека о свему промисли и нека поступи *како налази / да је најјеламсходније* (Триф. I, 77).

20) У функцији везника како (у везивању начинских реченица) може бити употребљен и везник *колико*. Примјер: *Каже то колико умје презривије* (Штампа).

21) Пошто је везник како синонимичан с везничким скупом *као што*, то и за овај везник вриједи оно што је речено о значењу и употреби поменутог скупа (види у тач. 14). Међутим, у вези с употребом честице *год* ситуација је друкчија него кад је у питању *као што*. Наиме, ова честица се не употребљава као актуализатор уз *како* јер с овом ријечи чини прилог са значењем *било како, некако* (нпр. *Уради то како-год*). Ова језичка средства у дводијелном саставу, с наглашеним *год*, употребљавају се као допусни везник (нпр. *Како год урадиш*, биће добро). А честица *баш* употребљава се уз *како* као актуализатор. Примјер: *Одијело му је сашивено баш како је желио* (Разг.).

22) Начинске реченице и с везником како могу корелирати с демонстративним прилозима *овако, тако, онако*. Примјери: а) *Ишли су онако како је Деспина одредила (...)* (Сијарић, I, 28). — б) *(...)* али онако како је говорио и како је био могао је да говори и да пије цео дан (Сијарић, I, 131). — с) *Није могао више онако како је почео* (О.—А. 179). — И овдје вриједи оно што је о позицији и односу везничких ријечи с корелатима речено уз везнички скуп *као што* (види у тач. 17).

23) Корелатима *овако, тако, онако* може донекле бити синонимичан и падежни израз *према томе*. Примјер: *Силазио је низ стубе, кладећи се према томе како га је држала која нога (...)* (Сијарић, I, 38). — У изразу *према томе* присутна је и сема заснованости. Уз корелате може доћи и које језичко средство као актуализатор или модификатор. Примјер: *Он је причао о ономе што је видио у својим сновима — описујући слику по слику, и све онако како му је у сну било* (Сијарић, I, 64). — Ријечју *све* појачано се одређује потпуно изношење садржине начинске реченице. Модификатори могу бити и ријечи за појашњавање *управо и просто*. Примјер: *Увукао сам се у собу, а да ме нико није видио, управо онако како ми је рекла мајка* (Марјан, II, 260). — О начинској реченици ... *а да ме није видио ...* — види касније, у тач. 31—35.

24) И начинске реченице с везницима: а) *него, неголи* и б) *но* — у комбинацијама а) *него (што), него да, него кад* (тако и *неголи*) и б) *но (што), но да, но кад* — одређују основну реченицу или неки њен дио у смислу начинске семантике (види у в. тач.), и то поређењем на основу неједнакости (поређењем: *нечему се даје предност у односу на нешто друго*). Оваквих реченица има двије подврсте. Примјери:

а/1) *(...) пође за нама брже него је ситуација налагала* (Лукић, I, 107). — а/2) *(...) а свијет, бијел и много упаднији у комешању него што је био у праволинијском ходу, поче се распршивати као перје из подераних јастука (...)* (Лукић, I, 107). — а/3) *Бивало је већих несрећа но кад брат изгуби брата* (Чуић, 190).

- b/1) Драган лошије изгледа него смо очекивали (Разг.); b/2) Он се горе понашао него што би и најгори криминалац чинио (Штампа); b/3) Син им је постигао слабији успјех него су се надали (Разг.); b/4) Он је тада друкчије говорио него што сада чини (Разг.).

Семантичка одлика ових подврста начинских реченица у томе је што се првом врстом (а) казује шта је то чему се претпоставља садржина основне реченице или неког њеног дијела. Или, на основу поређења установљује се да се значење основне реченице претпоставља значењу зависне. На тај начин садржај зависне реченице одређује садржај основне. — У другим примјерима (b) однос је донекле обрнут. Зависном реченицом износи се садржина на основу које се констатује да је вриједност садржине основне реченице нижега ранга или најмање различита од садржине те (зависне) реченице. На тај начин зависна реченица одређује основну. Овакве семантичке особености темеље се на разликама у значењу корелационог дијела у основној реченици (придјева или прилога у облику компаратива или сл.), о чему ће бити више говора у сљедећој тачки.

25) Сложене реченице зависног односа са зависним начинским какве су наведене у претходној тачки имају јединственију, устаљенију структуру него већина сложених реченица с другим врстама начинских. Тој јединствености и устаљености структуре овог типа реченица доприноси постојање у основној реченици неког придјева или прилога у компаративном облику или компаративног израза или пак синтаксеме *друкчије*, *друго* или сл. (види у примјерима наведеним у претходној тачки). Ти компаративни облици или сл. служе као основа за поређење, па су зато својеврсни корелат поредбеним (овдје начинским) реченицама. Овај корелат је обавезан (није факултативан као прилошке ријечи типа *тако*). Овакве сложене реченице настале су по моделу који је показан на крају друге тачке.

26) Размјештај компаративне компоненте (у првој реченици) у вези с везничким средством (на почетку друге, зависне реченице) може бити различит (контактан и дистантан). Таква позиција компаративног дијела зависи од тога да ли се компарирањем одређује неки реченички члан (и који) или читава реченица (одређивањем њеног предиката, глаголског). А тај распоред може зависити и од комуникативног задатка — кад компаративна ријеч дође на почетак основне реченице из жеље да се истакне њено значење. Осим тога, има и примјера какав је сљедећи — *Боље је / да он дође овамо / него да ти идеш тамо* — у којем је настала полипредикативна структура са сложеним међуодносима (уп. раније бипредикативне примјере).

27) Компаративни дио може бити и неексплицитан (с имплицитном семантиком). Примјер: *Волим / да ме вуци истргају / него да ме се његова рука дотакне* (Кочић, I, 68). — Овај примјер (реченичка конструкција) сложен је какав је био и онај који је наведен у претходној тачки, на крају.

28) Друга структурна особеност примјера какви су наведени у тачки 24. јесте у томе да је други дио везничких скупова *него што, но што* (дакле *што*) факултативан, а да су везнички скупови *него да, но да* стабилни у смислу сталности компонената. И даље, примјери с везничким скуповима *него кад, но кад* могу се третирати и као резултат елизије дијела реченице с везником *што*. Упореди већ дати примјер (у тач. 24/ а/3): Бивало је и већих несрећа *но* (што је несрећа) *кад брат изгуби брата* (...). — Тако је повезивањем *но* и *кад*, из различитих везничких функција (*кад* из атрибутско-временске) добијен везнички скуп *но кад*. У томе скупу компонента *кад* изражава и временску сему, поред заједничке начинске.

29) У вези с начинским реченицама на основу поређења (с везницима *као, него, неголи* и комбинацијама с овим везницима) треба имати у виду сљедеће. Треба разликовати начинске реченице, (као зависне) којима се на основу поређења одређују основне предикативне јединице, у саставу бипредикативних сложених структура од једнопредикативних реченица с поредбеним обртима (или — поредбеним механизмима) какви су сљедећи примјери: Дјевојка има лице бијело *као снијег*. — Драган је вреднији *него Милан* (= од Милана).

30) Осим тога, има примјера који се могу двојачко третирати. Такав је и сљедећи: *Као са дна мора*, до мене је допирало куцање сата (Раџан. 53). — Овај се примјер може третирати као сложена реченица зависног односа — с елидираном предикатском вриједности (или с имплицитном том вриједности) начинске реченице (упореди: *као да долази са дна мора* ...). Међутим, наведена реченица може се третирати и као монопредикативна, са осамостаљеном прилошком одредбом за начин (на поредбеној основи). А и примјери такав је први у претходној тачки (*Дјевојка има* ...) могу се интерпретирати овако двојачко.

31) Једна од посебности у начинским реченицама јесу и оне с везничким средством *а да*. Примјери: а) Увукао сам се у собу, *а да ме нико није видио*, управо онако како ми је рекла мајка (Марјан. II, 260); б) И сваки је отпирио из Дангубице, *а да се ни с ким поздравио није* (Ђоров. Дјела II, Сарајево, 1953, 35). — с) Држи по једну кравицу и живи ево дваесет година, *а да није ни мраву на жао учинио* (Самоков. Приповијетке, Београд, 1963, 35).⁸

32) Основна семантичка особеност ове подврсте начинских реченица у томе је што одређују основне предикативне јединице порицањем остваривања одређене пратилачке радње. Тим реченицама се, дакле, начин (у ужем смислу схваћен) не одређује директно, већ се одређује околност као оквир врше-

⁸ Већина ових примјера, па и њихова интерпретација, узети су из рада Љубомира Поповића под називом *О начинским реченицама с везником а (да)* (Наш језик, Београд, нова серија, књ. XIX, св. 2—3, 1972). Зато је уз те примјере извор навођен на нешто друкчији начин него је то иначе чињено.

ња радње основне реченице. Овај тип начинских реченица обично је у постпозицији а може се наћи и у интерпозицији.

33) У оваквим начинским реченицама присутна је и нијанса супротног значења (обилеженог везничком компонентом *a*), али је доминантна начинска сема. Неки прамагичари су на основу присуства супротне семе јоакве реченице третирали као супротне (нпр. Т. Маретић⁹, М. Лалевић¹⁰, па дјелимично и М. Стевановић¹¹). Овај тип реченица третиран је и у смислу посљедичности.¹² Да су ове реченице зависне, а не напоредне (супротне), говори и чињеница да се јављају и уз глаголе употријебљене непредикатски (нпр. у глаголским прилозима), а супротне се не јављају у тој позицији. Ево једног примјера: Хе — церио се Брадоња даље и тражио по џеповима нешто, посежући рукама расијано, а да није извлачио ништа (Симић, Закони и огњиви, 131). — А да су ово у основи начинске реченице, свједочи и први наведени примјер (под *a*) у 33. тачки. Као што се у том примјеру види, друга зависна реченица (... *управо онако како...*), која је апозитивна према претходној зависној (с везничком скупом *a да*), јесте основни тип начинске реченице. Та друга зависна реченица појачава начинско значење претходне зависне реченице. О начинском значењу јоаквих реченица свједочи и чињеница да се њиховом престилизацијом као синтаксички еквиваленат у синтагматској структури (кад је то могуће) добија управо начинска синтагма. Упореди: И сваки је отпирио из Дангубице, а да се ни с ким поздравио није. (Види у тач. 31/б.) — И сваки је отпирио из Дангубице без поздрава.

34) Начинске реченице с везничким скупом *a да* добијају специфично значење кад се нађу уз основну која је одрична. Та се специфичност у значењу може очигледније констатовати упоређивањем једног примјера у којем је одрична основна (*a* и зависна је у формалнограматичком погледу иста): а) Долазио је *a да се није јавио*; б) Никад није долазио *a да се није јавио*. — Семантичка особеност другог примјера (и свих других таквих) у томе је што је зависна реченица, иако је у формалном погледу одрична, стварно потврдна (... *a да се није јавио* = увијек се јављао у одређеним околностима). А тако је и с основном реченицом. Њоме се тврди да је субјекат вршио основну радњу, уз ону пратилачку изражену зависном реченицом (: *Кад*

⁹ Граматика или стилистика хрватскога или српскога књижевног језика, Загреб, 1931, стр. 460.

¹⁰ Синтакса српскохрватског књижевног језика, Београд, 1962, 216.

¹¹ Савремени српскохрватски језик II, Синтакса, Београд, 1969. Овај аутор је, најаме, у напоредне (супротне) реченице сврстао и следећи примјер: Ти си башта по којој би се путник до века шетао, а да не осети вреле капи тешкога умора. (Д. Јакшић, Дела, II, 1)

¹² Види Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ (под *да*), записи Мусићеве Реченице с конјункцијом *a да* у хрватском језику, Рад. ЈАЗУ, књига 142 (1900), стр. 10.

^{12a} У вези с овим примјером види коментар дат у фусноти 7а, уз 12. тачку.

је год долазио, јављао се). Тако, основна реченица имплицира вршење радње зависне реченице. Основном реченицом изражава се радња која се понавља.

35) У начинским реченицама с везником *а да* може бити присутна и нијанса допусног значења. Примјер: Два месеца је остао у затвору »под истрагом« *а да га нико није честито саслушао* (Андрић, Проклета авлија, 9).

36) Нијансе супротног значења може бити и код других подврста начинских реченица а не само код оних везаних везником *а да*. Примјер: *Излазили су, а као да нису имали куда* (Сијарић, I, 20). — О контраминираности сема у оваквим реченицама (начинске и супротне) говори и комбинација везничких компонената — *а као да*.

37) Једна од посебности у оквиру начинских реченица јесу и примјери какви су следећи: а) *Умјесто да оде кући*, он је отишао у кафану (Разг.). — б) *Мјесто да син њезин буде раван па да и наткрили све алеме у шехеру*, он је запустио те књиге (О.—А, 80). — Овакве зависне реченице карактерише тзв. замјенеживачка семантика као обилежје околности у којима се остварује радња основне реченице. Зависном реченицом често се износи садржај који се жели, који се претпоставља. Међутим, умјесто тога врши се — као замјена — нешто што је несврсисходно са становишта говорног лица. Однос усмјерености садржаја зависне и основне реченице може бити и обрнут: умјесто нежељене радње остварује се жељена. Примјер (већ оvdје дат, први, али престилизован): *Умјесто да оде у кафану*, он је отишао кући. И у оваквим примјерима (као и у оним третираним у тачкама 31 — 35), зависна реченица индиректно одређује начин вршења радње глагола у основној реченици. Овакве реченице су обичне у препозицији.

38) И у оквиру сложених реченица зависног односа с начинским као зависним има потпуно фразелогизираних структура. Примјер: *Како ти право говорио, тако ти бог помогао* (Разг.). — О карактеру оваквих реченица види више у тексту о количинским реченицама, у тач. 55. Разлика је само у семантици зависне реченице, а остале особености су исте или сличне. Осим тога, види и коментар у 7а фусноги, уз тачку 12.

39) Начинске реченице могу бити везане и асиндетски. Примјери: Све је, *не може бити боље*, клапало (Триф. I, 78). — Испало је, *не може бити горе* (Разг.). — И у овим примјерима, као и у примјерима с другим врстама зависних реченица асиндетски везаних, недостатак везничких средстава компензира се граматизираним средствима (односом предикатских јединица на основу лексичког састава, те и интонацијом).

40) Начинске реченице се могу наћи у напоредном односу с једнородним реченичким дијеловима. Примјери: *По-вео си коња!* — као узгред и *као да су дуго разговарали*, изрекао

је Максим Туцоња (...) (Сијарић, I, 152). — b) Сједио је тврдо и круто, као да је ту сливен од бронзе (Сијарић, I, 35).

* * *

41) Овдје, у виду резимеа, дају се у прегледу основне подврсте начинских реченица и њихови модели и указује на њихову позицију у бипредикативним структурама.

a) Типови начинских реченица и њихови модели:

a/1) Ипак напуних пиштољ да сви виде. — $P_1 \leftarrow$ [да (нач.)] P_2

a/2) Све је испало да ти памет стане.^{12a} — $P_1 \leftarrow$ [да (нач. — посл.)] P_2

a/3) Говорио је што брже може. — $P_1 \leftarrow$ [што + комп.] P_2

a/4) Конопац је олабавио, само што се није одријешмо. —

$P_1 \leftarrow$ [само што (нач. — посл.)] P_2

a/5) Поред ње су пролазили као да није жива. — $P_1 \leftarrow$ [као да] P_2

a/6) Он ради као што чине сви вриједни људи. — $P_1 \leftarrow$ [као што] P_2

a/7) Учинио сам тако као да сам дошао на гробље. — P_1 [тако] \leftarrow
 \leftarrow [као да] P_2

a/8) Ишли су онако како је Деспина одредила. — P_1 [онако] \leftarrow
 \leftarrow [како] P_2

a/9) Стиже брже него што смо се надали. — P_1 [комп.] \leftarrow
 \leftarrow [него (што)] P_2

a/10) Ушао сам а да ме нису опазили. — $P_1 \leftarrow$ [а да, не] P_2

a/11) Умјесто да пође кући, отишао је у кафану. — [умјесто] $P_2 \rightarrow P_1$

a/12) Испало је, не може бити горе. — $P_1 \leftarrow$ [,] P_2

b) Што се тиче позиције начинских реченица у вези с основном предикативном јединицом, може се констатовати следеће. Већини типова начинских реченица обично је мјесто у постпозицији. Такве реченице могу доћи и у интерпозицији, а и у препозицији. Једино у реализацији модела под a/9 начинска је увијек у постпозицији. А у реализацији модела a/11 начинска је обично у препозицији.

II. Количинске реченице

42) У сербокroatистичкој литератури нема у семантичко-типском смислу посебно рубрицираних зависних реченица којима се изражава значење количине (уопштено узето). У неким дјелима зависне реченице са количинском семантиком уврштене су у начинске (поредбене) реченице, али назначене као посебна семантичка подгрупа. Примјери: a) Радит ћемо онолико колико нас плате¹³. b) Добили су колико год су затражили.¹⁴ — У другим пак дјелима такве се реченице не третирају уопште¹⁵, или се не наводи везник колико.¹⁶

¹³ Р. Катичић, Синтакса хрватскога књижевног језика, Загреб, 1986, стр. 219. Занимљиво је да се у овом дјелу говори о приложним ознакама за начин којима се изражава количина.

¹⁴ Приручна граматика хрватскога књижевног језика, Загреб, 1979.

¹⁵ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, II, Београд, 1969.

¹⁶ Т. Маретић, Граматика хрватскога или српскога књижевног језика, Загреб, 1963.

43) У иностраној синтаксичкој литератури, судећи према неким изворима, у вези с овим типом реченица има троврсних поступака. На једној страни има аутора који овај тип реченица не третирају као синтаксичку посебност. Такав је нпр. DUDEN¹⁷. Има пак аутора који овај тип реченице третирају као семантичку подгрупу у начинским реченицама¹⁸. Има и аутора који зависне реченице с количинском семантиком третирају као посебан тип.¹⁹

44) Овакве разлике у приступу вредновању исте синтаксичке особености израз су различитих основних полазишта. Уопште узевши, могућа су три приступа: а) синтаксичко-структурни, б) синтаксичко-функционални и с) синтаксичко-семантички. Они аутори који реченице с количинском семантиком нису третирали као посебност, већ су их сасвим изостављали или их третирали у склопу начинских (поредбених) — полазили су од синтаксичко-структурног становишта. Они су поређење као операциони механизам узимали као синонимски еквивалент семантичкој заснованости. Тако је испало да су зависне реченице у следећим сложеним: Урадио је онако како му је речено и Урадио је онoliko колико му је казано — по својој семантици исте или пак припадају подгрупама у начинским реченицама. Наведене сложене реченице имају, у ствари, исту структурну технику у својој површинској организацији (поређење као операциони механизам, начин уланчавања зависних реченица), али имају различиту семантику зависних реченица. Тако су, на тај начин, и количинске реченице уврштене у начинске, па било да се зову *начинске* или *поредбене*, *начинске* и *поредбене*, *поредбене*.²⁰

45) По примјерима наведеним у претходној тачки види се да и количинска реченица има (или може имати) у основној реченици корелативни прилог замјеничког поријекла (нпр. *онолико*). Функција тога прилога, његов однос према зависној реченици — иста је као и код начинских реченица (сигнализација, аналитичко јединство у вези са семантичким пољем и сл.). (О сличним односима види у тачкама 16, 17).

46) Пошто се у овом раду за класификацију зависних реченица узима граматичко-семантичка основа (семантичка поља), то су зависне реченице с количинском семантиком издвојене као посебна типска синтаксичка вриједност, а корелативни дијелови у основним реченицама као њихови наговјештачи. На овакав поступак упућивала је и најобичнија логика синтаксичког размишљања. Наиме, у пропозицији, поред

¹⁷ DUDEN, Grammatik der deutschen Gegenwartssprache, 1973. У овом дјелу третирају се прилошке одредбе за количину, али се за исту семантику не показују синтаксичка средства на плану зависне реченице.

¹⁸ А. М. Финкелъ, Н. М. Баженов, *Курс современного русского языка*, Киев, 1960, стр. 573. — Н. С. Валгина, *Синтаксис современного русского языка*, Москва, 1973, стр. 327.

¹⁹ А. Г. Руднев, *Синтаксис современного русского языка*, Москва, 1968, стр. 272, 273.

²⁰ О овоме види и у 2. тачки овога рада.

других, постоји и семантичко поље количине. То семантичко поље у површинској интерпретацији може бити покривено (репрезентативно) синтаксемом, синтагмом или зависном реченицом. Упореди примјере: Он је урадио *много*; Он је урадио *за два човјека*; Он је урадио (онолико) *колико се нисмо надали*.

47) Пошто у зависним реченицама са количинском семантиком има разлика у вези с њиховим значењем (нпр. значење мјере, степена, дво-семност и сл.), то ће се те разлике показивати у виду семантичких под-група. Иначе, типично везничко средство у везивању количинских реченица јесте односни прилог *колико*. Остали везници у везивању количинских реченица су: *што*, *него (што)*, *но (што)* у корелацији с неким прилогом од одговарајућих, затим *да*.

48) Најтипичније зависне реченице с количинском семантиком су у примјерима какви су следећи: а) Са мношћом можете *колико год хоћете* разговарати о поријеклу меког полугласа (...) (Лукић, I, 42). — Разгорачила је очи *колико је могла* (...) (Сијарић, I, 32). — Савиј га у крпу, Црногорац, а за крпу привези камен па размахни отуд *колико те снага носи* (...) (Сијарић, I, 113). Сагнувши главу *што је могао више* (...) он је допустио (...) (Сијарић, I, 172). — б) Сваки вриједи онолико *колико мисли да вриједи* (Сидран, 366). »Колико је мљела?« — »Онолико *колико су људи доносили и колико је могао један камен*« (Чуић, 209);

49) Основна семантичка карактеристика количинских реченица у примјерима наведеним у претходној тачки у томе је што одређују неку синтаксему у основној реченици или читавају ту реченицу у количинском смислу (изражавање значења мјере у једном општијем смислу схваћене). Као што се види, везник *што* у везивању количинских реченица синонимичан је везнику *колико*. (О посебној употреби везника *што* у количинским реченицама биће говора у 57. тачки).

50) У примјерима под б) (у тач. 48) везничко средство *колико* корелира с прилозима демонстративног поријекла. И у примјерима под а) има синтаксичког простора за такве прилоге, али би они у тим примјерима били сувишни. У тим примјерима наговјештавање мјере није неопходно јер зависна реченица одређује основну у количинском смислу у семантичким прањима моћи.

51) Количинске реченице, као и друге врсте зависних, најчешће одређују предикатску ријеч основне реченице. У посљедњем примјеру под а) у 48. тачки види се да оне могу одређивати глагол у непредикатској служби. Има примјера да количинске реченице одређују и неглаголску ријеч. Такав је и следећи: Али је тама — толико брзо *колико је неко пухнуо у пламен лампе*, прекрила зид (Сијарић, I, 149).

52) Позиција корелативних ријечи, као и код начинских реченица (види у 17. тачки), може у вези са зависном реченицом бити контактна, како је најчешће, а може бити и дистантна. Такав је и сле-

дећи примјер: У тај озбиљнији и злобни пораст гњева ова примједба није унијела ни толико пролазног хумора колико би ми било довољно ... (Лукић, 31).

53) Количинско значење изражава се и поредбеним реченицама сличним оним каквих има и међу начинским реченицама — по моделу: компаратив + *него* (*што*), *но* (*што*). Ево примјера: а) (...) мене ништа не може забољети више *него што ме боли њезин бол* (Сидран, 392). — Чини ми се да је оклијевао више *него што је и сам умор могао оправдати* (Лукић, I, 33). I има пара више *но имају сви други у селу заједно* (Разг.). — И у овим реченицама (као и у сличним начинским) занимљива је употреба композита састављених од компаративних прилога са значењем количине (*мање*, *више*) као корелата и темељних ријечи на које се ослања зависна реченица — и везничког скупа *него* (*што*) или *но* (*што*). Готово све оно што је речено о структурним а и семантичким особеностима поредбених начинских реченица сличнога типа (види у тачкама 24—26) вриједи и за количинске, изузимајући разлике у основним семама: начин — количина. Кад се говори о сличностима, мисли се, прије свега, на модел, стабилност и већу јединственост структура сложених реченица, и друго.

54) Мјесто количинске реченице у односу на основну обично је у постпозицији. На такву позицију утиче и корелативна лексема, кад је употријебљена. Из комуникативних разлога ова лексема (са синтаксичком цјелином којој припада, ако те цјелине има) може доћи и на прво мјесто у реченици. Кад се то деси, количинска реченица се веже за ту лексему (или синтагму у којој је та лексема) па се и то може сматрати инверзијом. Примјер: *Толико новаца колико му је потребно* никада није прибавио (Разг.). Количинска реченица може се наћи и у друкчијој позицији.

55) У вези с редом реченица, а и иначе, посебно су занимљиви примјери какви су сљедећи: *Колико под гором Маглић било јелика*, толико под овим кровом било мушких глава (...) (Макс, 76). *Колико протекло вода низ долве*, још више се ракије домаћинове наточило у наша грла! (Макс, 76). — Ово су фразеологизирани типови зависно сложених реченица с количинским као зависним. Модална основа (овдје жеља, у здравницама) основне и зависне реченице види се и по облику предикатора (радни глаг. придјев, без помоћног глатолског облика, као и у клетвама). Стављањем зависне реченице на прво мјесто истиче се (њоме) мјера значења основне реченице. У том односу мјере зависне и основне реченице има пропорционалности (једнакости и градационог смјера). Осим тога, зависна реченица има и нијансу условног значења (погодбене реченице обично су у препозицији). Према томе, зависна реченица у наведеним примјерима у одређеном смислу је с недиференцираном семантиком. А ако између зависне и основне реченице постоји одређивање у смислу градације, онда таква зависна реченица и није могућа у другој позицији (други примјер).

56) Количинске реченице и нефразеологизираниог типа могу имати контаминирано погодбено значење (опет недиференцирана семантика). Примјер: *Колико год добили, вратиће* двапут већом мјером (Разг.). — *Колико год бих се пута пробудио (...)*, видио сам их у том малом кругу као неку мучну рану у ткиву мога сна (Лукић, I, 23)²¹. — И овдје је зависна реченица у препозицији из разлога наведених у претходном одјелку. Овакве зависне реченице могу имати градациони смјер (први наведени примјер у овој тачки).

57) Значење мјере — у одређеном смислу — изражавају и реченице с корелативним везничким средствима (*у*)колико — [(*у*)толико], што — (то), какве су следеће: а) *Уколико је стање уобразиљи бивало грозничавије*, утолико је душа све дубље западала у пустош (Лукић, I, 70). — б) *Уколико је бивао сиромашнији*, утолико је више патио (Разг.). — с) *Што више будете научили*, то ћете ми једног дана бити захвалнији (Конц. 45). — Синтаксичке карактеристике ових реченица у томе су што се зависном реченицом (у препозицији) изражава могућа развојност предикатског значења као основаност пропорционалног (истог, већег или мањег) развоја онога о чему се говори у паралелној (основној) реченици. Као таквом, зависном реченицом уз значење мјере изражава се и контаминирана сема условности. Корелативна језичка средства у основној реченици, осим оних из групе с показном семантиком, могу бити и комбинације *љивих околности* (Штам.). — Семантичка особеност овога типа зависно друге реченице може, дакле, бити у градационом смјеру (значење јачег или слабијег степена). Према томе, и неке од ових реченица могу ићи у градационе.

58) Семантичка неједнакост у количинском смислу основне и зависне реченице, иако су у употреби језичка средства за једнакост (*толико* — *колико*), изражава се и у примјерима какав је следећи: Није се *толико* бојао сусрета с Марком, *колико се бојао других, непредвидљивих околности* (Штам.). — Семантичка особеност овога типа зависно сложених реченица у томе је да се зависном реченицом уведеном везничким прилогом *колико* истиче већа мјера њеног значења у поређењу са значењем основне реченице. Изражавање неједнакости (средствима за једнакост) постиже се одрицањем те једнакости (основна реченица је одрична). На основу тога одрицања и настаје супротно значење. Према томе, овај тип реченица (количинских) с недиференцираним је семантиком (поред количинске још и супротна сема). Елидира-

²¹ Треба разликовати значење везничког средства *колико год* кад изражава допустно-погодбено значење, поред количинског (нпр. *Колико год донесеш*, биће добро), од значења овога везничког средства у следећој реченици: (...) па се због тога потрудише да се и сами, *колико год могу*, држе војнички и јуначки. — У овој реченици ријечцом *год* истиче се граница мјере моћи. Поменути ријечца има смисао актуализатора. А кад уз наведену количинску реченицу (испред ње) дође корелат, нпр. *онолико*, онда престаје потреба за ријечцом *год*, јер је мјера сигнализирана корелатом.

њем корелата толико — слаби значење супротности. Примјер: ... и као да јој до сједињења њихових тијела није стало колико (јој је стало) до саме игре (Марјан, II, 397). — У оваквим примјерима у основној и зависној реченици најчешће је исти предикатор. Зато у зависној (у постпозицији) може бити изостављен.

59) Посебност су и реченице какве су следеће: а) *Колико сам га чекао*, смрзао сам се (Разг.). — *Колико ме мрзи*, окреће главу од мене (Разг.). — б) *Колико сам улагао*, мало сам се вајдио (Разг.). — с) *Колико се сјећам* (знам, памтим), он је рано остао без родитеља (Разг.). — У оваквим примјерима зависне су реченице у препозицији из разлога о којима је било говора у 55. тачки. Те зависне реченице изражавају следеће контаминирани синтаксичке односе: поред количинског, још и узрочни (примјери под а), супротни (под б), погодбени (под с).

60) Међу зависним реченицама с количинском семантиком посебно мјесто заузимају оне које значе степен неке особине или сл. — о чему се говори у суодносној основној реченици (испред зависне). Примјери: а) из разговора и б) из писане ријечи:

а) Он је препреден, *нико га преварити не може*. — Болестан је, *не може се ни маћи*. — Осман је брз, *зеца би престагао*. — Толико је лијеп, *очи да не одвојиш од њега*. — Толико је била узбуђена, *читаве ноћи ока није склопила*.

б) (...) а попадију је толико мучио док неке године од тешких убоја не умрије код кћери у Божићима (Кочић, I, 74). — (...) те људе је сиромаштво њихових мршавих ораница толико упропастило да су кроткији од самих јањади (...) (Кикић, II, 64). Неко га је цијелог подигао горе — стегнувши га толико да је једва дисао (Сијарић, I, 303).

61) Што се начина везивања тиче, основна синтаксичка одлика овог типа реченица у томе је да се у разговорном стилу употребљава најчешће асиндетски начин а да се у писаном казивању везују везником да. А основна семантичко-функционална одлика оваквих сложених реченица у томе је да се првом предикативном јединицом констатује неки догађај, збивање, особина нечега и сл., а да се другом (предикативном јединицом, зависном реченицом) одређује степен интензитета онога о чему се говори у првој реченици. Тај се степен изражава на основу последице онога о чему се говори у основној реченици. Према томе, овакво изражавање значења степена чини се на индиректан начин. Другим ријечима, зависне реченице у оваквим примјерима двосемне су. Кроз последично значење, односно заједно с њиме, изражава се и значење степена нечега. Основна реченица је на првом мјесту, и као њен саставни дио обично је нека корелативна синтаксема (нпр. *толико* или нека синонимска вриједност). Уколико таква лексема није експлицитно употријебљена, за њу у основној реченици има синтаксичког простора. Али без обзира да ли је таква лексема употријебљена или није, овај тип зависних реченица је корелативан, што значи да је

неслободан. У Кочићевом примјеру (т. 60/6) у зависној реченици присутна је и временска сема.

* * *

62) I овдје се (као и код начинских) у виду резимеа дају у прегледу основни типови количинских реченица и њихови модели, а указује се и на позицију ових реченица у бипредикативним структурама.

а) Типови количинских реченица и њихови модели:

а/1) Разрогачила је очи колико је могла. — $P_1 \leftarrow$ [колико] P_2

а/2) ... па могу још оволико колико ми је остало. — P_1 [оволико] \leftarrow [колико] P_2

а/3) Сгнуо је главу што је више могао. — $P_1 \leftarrow$ [што + комп.] P_2

а/4) Има пара више но што имају сви други. — P_1 [комп.] \leftarrow [но, него (што)] P_2

а/5) Уколико је бивао сиромашнији, утолико је више патио.
[уколико + комп.] $P_2 \rightarrow$ [утолико + комп.] P_1

а/6) Болестан је, не може се ни маћи. — $P_1 \leftarrow$ [(,) (посљ.)] P_2

б) Већина типова количинских реченица обични су у препозицији, а могу доћи и у интерпозицији и постпозицији. Модел а/4 реализује се увијек с количинском реченицом на другом мјесту. Слично је и с моделом а/6. Модел а/5 остварује се с количинском — обично на првом мјесту.

CLAUSES OF MANNER AND QUANTITY

(Summary)

The author starts with the classification of adverbial clauses into three sub-categories: a) clause with the information on the situational level (time and place), b) clauses with the information on motivational content (clause of intention, condition, concession, cause and consequence) and c) clauses with qualitative and quantitative semantics (clauses of manner and quantity).

In this first part of his paper the author describes clauses of manner categorising them into their subcategories (12), providing patterns for each of them. He does not take into account the sentence »*Sila otme zemlju i gradove, kamol' meni konja otet' nece*«, which had been previously categorised as a clause of degree.

In the second part the author states that in the Serbocroatian studies the clauses of quantity (*Uzeo je koliko je mogao da ponese*) have not been, so far, treated as separate syntactic structures, parallel to other adverbial clauses, but they were classified as those of manner, or they were not taken into consideration at all (as if they did not exist). Starting from the semantic criteria, the author in his classification establishes these hypotaxial structures as a separate semantic group (speaking in terms of Serbocroatian language), describing six semantic subcategories of these clauses.